v..kk ÒkÅ lkBs ;kaP;k dFkarhy foæksg

Ák- lrh'k dMfydjko [kjkr
विभाग प्रमुख (इतिहास)
मिलिंद कला महाविद्यालय, नागसेनवन, औरंगाबाद

मराठी साहित्याच्या दृष्टिने साठोत्तरी कालखंड लक्षणीय ठरलेला आहे. या काळात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदीवासी असे विविध साहित्यप्रवाह मराठी साहित्य विश्वात उदयास आले. या सर्व साहित्य प्रवाहांनी मराठी साहित्याला समृध्द बनविले आहे. या समग्र साहित्य प्रवाहात दलित साहित्यात संख्यात्मक आणि गुणात्मक दृष्ट्या विपूल लेखन झाले. वेदना, विद्रोह, नकार आणि मानवी मूल्यांचा अविष्कार घडविणाऱ्या दलित साहित्याने अनेक सर्जनशील प्रतिभावंताना जन्म दिला.

अण्णाभाऊ साठे हे दलित साहित्य प्रवाहातील एक महत्वाचे प्रतिभावंत त्यांच्या प्रतिभेने कथा, कांदबरी, नाटक, लोकनाटक, लावण्या, पोवाडे अशा चौफेर सर्जनशील, लेखनाचा आवाका व्यापलेला आहे. "निखारा", "नवती", "फरारी', 'पिसाळलेला माणुस', 'जिवंत काडतूस', 'आबी', 'खुळवंडी', 'गजाआड', 'बरबाद्या कंजारी', 'चिरागनगरची भूते', व 'कृष्णाकाठच्या कथा' असे अण्णाभाऊ साठेचे अनेक कथासंग्रह बहुचर्चीत ठरले. शोषित, समाज घटकांवर होणारे अन्याय–अत्याचार, भूक, दारिद्रय, अज्ञान, अंधश्रध्दा, खून, लाचारी, बलात्कार, देवदेववाद वर्गवर्णवाद, जातीयवाद हे प्रश्न अण्णाभाऊ साठेच्या कथेचा विषय बनले आहेत, प्रस्थापित व्यवस्थेने खुनी, दरोडेखोर, बंडखोर, खलनायक ठरवलेल्या माणसांचे जग अण्णाभाऊंनी त्यांच्या जगण्याभोगण्यासह उभे केले आहे.

अण्णाभाऊ साठेंच्या कथेतील नायक–नायिका जशा दलित–छलित आहेत तशाच त्या विद्रोही आहेत. आपल्यावर झालेल्या अन्याय, अत्याचारामुळे त्या पेटून उठतात आणि प्रस्थापित व्यवस्थेवर विद्रोहाचे निखारे उधळतात. या विद्रोहात विधायक ते घडविणे आणि विघातक ते तुडविणे असते. या विद्रोहात न्यायाची मागणी असते. समतावादी समाज निर्मीतीसाठी आवश्यक असलेल्या नैतिक मूल्यांची मांडणी याच विद्रोहात असते. प्रा.रा.ग. जाधव म्हणतात. त्याप्रमाणे "थोर साहित्यिकांचे एक लक्षण नेहमी सांगितले जाते ते असे की, मानवी जीवनविषयक कोणतातरी नैतिक मूल्यभाव तो आपल्या साहित्यातून सूचित करीत असतो. अण्णाभाऊंनी दलितांच्या, पतितांच्या, भणंग भिकाऱ्यांच्या, तथाकथित दरोडेखोरांच्या नि बंडखोरांच्या अर्थशून्य मानल्या गेलेल्या जीवनात माणुसकीची अर्थपूर्णता असल्याचे दाखवून दिले मानवी सदगुणाचे नि दुर्गुणांचे, आकांक्षाचे नि अभ्युदयाचे ध्येयवादाचे नि निष्ठांचे अस्तित्व या उपेक्षितांच्या जीवनातून असल्याचे सिध्द केले या दलित पतित जीवनसृष्टीतही मंगल मानवी भावनांचे नि नैसर्गिक मानवी विकारांचे ललित कसे रंगते हे स्पष्ट केले जे जग सांस्कृतिक विचारातून व परंपरेतुन अर्थहिन

म्हणून शतकानुशतके बाद कराण्यात आले होते ते जग अण्णाभाऊनीं प्रतिष्ठित केले, त्यांची कदर निर्माण केली.[1]

जगण्यासाठी संघर्षरत असलेली आणि प्रसंगी विद्रोहात्मक पावित्रा घेणारी माणसे अण्णाभाऊनां मनापासून आवडतात असाच व्यवस्थेने चोर ठरवलेले 'कोंबडी चोर' या कथेत 'रामू' नावाचा बालक त्यांनी उभा केला आहे हाताला काम नाही मग जगायचे कसे हा त्याच्यापूढील प्रश्न म्हणून मग तो कोंबड्य चोरतो आणि त्या विकून आपले पोट भरत असतो. या कथेत गांधीवादी असलेला मास्तर त्याला चोऱ्या सोडून चांगले जीवन जगण्याचा सल्ला देतो. दोघांमध्ये भाडंवलशाही, स्वराज्य या गोष्टींवर चर्चा होते. यावेळी तो मास्तरला असे सांगतो की, स्वराज्यामुळे आपल्या जगण्यात कोणतेच परिवर्तन आले नाही. रामु आणि मास्तर चहाला जातात. तेव्हा त्याला तिथे मळक्या कपबशीत चहा दिला जातो तेव्हा त्याला तिथे मळक्या कपबशीत चहा दिला जातो. तेव्हा आपल्या हातातील ती मळकी कपबशी दाखवत रामू मास्तरला विचारतो," या दोघांपैकी स्वराज्य कुणाला मिळाले आहे.''[2] हा रामूचा प्रश्न फक्त गांधीवादी मास्तरलाच नसून येथील सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विषमतेला आहे. वरवर पाहता या कथेतील रामू फारसा पेटून उठत नसल्याचे दिसत असले तरी त्यांच्या वागण्याबोलण्यात ठासून विद्रोह भरलेला आहे.

'खुळवाडी' याा कथासंग्रहातील 'बंडवाला' या कथेत चित्रित केलेला गावचा इनामदार तात्या मांगाची 80 बिघे जमिन हडप करतो. त्यामुळे चिडलेलया तात्याला असे वाटते की, खरडा भाकरी खाऊन मरण्यापेक्षा आपली गेलेली जमिन मिळविण्यासाठी संधर्ष करून मेलेले बरे म्हणून तो ठरवूनच टाकतो की आता बंडवाला व्हायचे आणि त्याचा इनामदाराशी संघर्ष सुरू होतो. या संघर्षात ऐके दिवशी तो इनामदाराचा वाडाच पेटवून देतो. त्यामुळे त्याला अटक होऊन तीन वर्षाची शिक्षा होते तात्या मांगाच्या मनातील असंतोष त्यातुनच निर्माण झालेली त्याची बंडखोरी आणि अन्यायाविरूध्द अखेरच्या श्वासापर्यंत लढण्याची त्याची तयारी हे सारेच विद्रोही आहे. तात्या जेलमधुन तीन वर्षानंतर सुटून येतो. पण त्यांचे शरीर आता वाताच्या रोगाने पोखरून गेलेले असते. या कथेच्या शेवटी अण्णाभाऊ साठे लिहितात, "आणि त्याच्या आगमनाच्या बातमीनं सारा गाव थरथरून गेला. परंतु तात्याची बंडखोरी वृत्ती दबली होती. निखाऱ्यावर राखेचा थर जमावा तसा तो दिसत होता. परंतु निखारा लौकर विझत नसतो, तो पुन्हा फुलतो म्हणतात."[3] हे अण्णाभाउंनी केलेले सूचक विधान तात्याच्या अंतर्मनात असलेल्या विद्रोहाची साक्षच होय.

'बरबाद्या कंजारी' या कथासंग्रहातील जात्यांतर्गत विद्रोहाचे एक वेगळेच परिणाम घेऊन येणारी अण्णाभाऊनीं 'बरबाद्या कंजारी' ही कथा. कंजारी जमातीमधील बरबाद्याची मुलगी निलू दलारामाचा मुलगा सैद्याबरोबर विवाहबध्द होती परंतु सहाच महिन्याात त्याचा क्षयरोगाने मृत्यू होतो. त्यानंतर निलू आपल्या स्त्रीसुलभ नैसर्गिक भावभावना आवरू शकत नाही व सामाजिक नीतीनियम झुगारून ती

हैदऱ्यासोबत पळून जाते. त्यामुळे जातपंचायत बरबाद्याला बहिष्कृत करते. जातपंचायतीचे नियम मोडणाऱ्याला बहिष्कृत करण्यासाठी कुत्र्याचे कान प्रतिकात्मक रूपात कापण्याची प्रथा या जामातीत आहे. बरबाद्यावरही अशी वेळ येते. यावेळी आपल्या जमातीविरूध्दच तो विद्रोह पुकारतो आणि म्हणतो "नरकात जावा साल्यांनो। कापा माझा कान. मी तुम्हाला डरत नाही म्हणे कानच कापणार!... मी हॉटलात चाय पिन, मी संडासातल्या नळावर पाणी भरीन, तुमच्या पंगतीला येणारच नाही.. कापा डुकरांनो! माझा कान कापा..."[4] हे कंजारी जमातीमधील जात्यांतर्गत विद्रोहाचे रूप अण्णाभाऊनी कलात्मकपणे शब्दबध्द केले आहे. या कथेच्या संदर्भान्वये डॉ. सुभाष सावरकरांनी म्हटले आहे. की ''स्वतःच्या कन्येने नैसर्गिक उर्मीला बिनदिक्कत दिलेल्या प्रतिसादाचे समर्थन करण्यासाठी कंजारी जमातीच्या एका आडदांड माणसाने जात पंचायतीच्या विरोधात केलेल्या विद्रोहाची ही कहाणी आहे लेबर कॅम्प झोपडपटटीत सडके नासक जीवन जगणाऱ्या मानवसमुहात ही एक न्यायपंचायत असते ती सर्वेसर्वा असून तिच्यापुढे मूहान ही एक न्यायपंचायत असते. ती सर्वेसर्वा असून तिच्यापूढे शरण जाऊन दंड न भरणारास ती जातीबाहेर टाकते आणि अशा जातीनिकाल्या मानसा कुटुंबाला जगणे अशक्य करून ठेवते. तरीही कानमळ काढून पोट भरणारा बदबाद्या आडदांड पिळदार माणूस पंचाचा निर्णय अन्यायकारक आहे म्हणून ठोकरून लावतो आणि उद्दामपणे त्यांच्यातच राहून देखील त्यांच्याविरूध्द विद्रोह पुकारतो."[5]

अण्णाभाऊ साठेंच्या कथेत वेगवेगळ्या जातीसमुहाची दरिद्री व भुके कंगाल माणसं भेटतात. 'सुलतान' या कथेचा जातीने मुसलमान असलेला नायक भाकरीच्या शोधात वणवण भटकतो. पानपटटी व हॉटेलमध्ये काम करायचा तो प्रयत्न करतो. परंतु त्यांचा दांडगा आहार पाहून जातीने मुसलमानच असलेला हॉटेल मालक त्याला हाकलून देतो. त्याला चोरी कराण्याचा अनेकजन सल्ला देतात पण मरेल परंतु चोरी करणार नाही असा तो सत्यानुयायी आहे. शेवटी या जगाला आपली गरजच नाही असे समजुन तो आत्महत्या करण्यासाठी रेल्वे रूळावर आडवा पडतो. परंतु 302 कलमांतर्गत त्याला अटक होते पण तेथेही त्याला पोटभर भाकर मिळत नाही म्हणून तो जेलरविरूध्दच विद्रोहाने पेटून उठतो आणि म्हणतो, "मी माझं पोट भरावे म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केला. जीवसुध्दा देण्यास मी तयार झालो हे लक्षात असू द्या. जर मला इथे पोटभर अन्न मिळालं नाही तर मी वाटेल ते करीन. आता मी मरणारही नाही, मग काय करीन ते ओळखा"[6] अशी विद्राहाने पेटून प्रस्थापित व्यवस्थेला सज्जड दम देणारी माणसं अण्णाच्या उंच्या कथेत ठिकठिकाणी आढळतात म्हणूनच डॉ. गंगाधर पाणतावणे यांनी म्हटले आहे, "अण्णाभाऊंचे कथा कादंबरी विश्व विविध वृत्तीप्रवृत्तींनी भरलेले व भारलेले आहे. 'झुंज हा त्यांच्या जीवनातला स्थायीभाव आहे. मनस्वीपणा ही त्यांची उर्मी आहे."[7]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरीत होऊन या विचारांप्रमाणे जगणाऱ्या संघर्षरत माणसाच्या जीवनाचा आशय घेऊन येणारी 'सापळा' ही अण्णाभाऊंची कथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी

अस्पृश्यांनी माणूस म्हणून जगावं यासाठी मेलेले जनावर ओढण्यासारखी गलिच्छ काम न करण्याचा त्यांना सल्ला दिला होता. परंतु 'सापळा' या कथेतील पाटील–देशमुख 'कुत्रं, मांजरं, जनावर नव्हं, निमांग, म्हार माणूस नव्हं' अशा विचारांची. एकदा गावातील दादा देशमुखाच्या वाड्यात बैल मरून पडतो. परंपरेप्रमाणे गावातील महारांनी तो बैल ओढून गावाबाहेर नेऊन टाकावा ही त्या गावातील पाटील देशमुखांची आकाक्षां परंतु बाबासाहेबांच्या विचारामुळे अस्मिता जागृत झालेला अस्पृश्य समाज गुरंढोर ओढण्याचे स्पष्टपणे नाकारतो गाव आणि महार यांच्यातला संघर्ष पेटत जातो महारांचे नेतृत्व हरीबा करत असतो. परंतु सापळा रचून गावातील पाटील देशमुख महारांची जनावरं आपल्या शेतात आली की, त्यांना कोंडवांड्यात डांबत असतात. परंतु हरीबा अशी भूमिका घेतो की, वाडवडिलांनी केलेला वंगाळ धंदा पुढे चालवू नये माणसासारख जगावं आपली गुरे ढोरे विकून खुंटासारखं मजबूत व्हावं' या त्याच्या भूमिकेला अख्खा महारवाडा साथही देतो. या कथातील महारांनी गावाविरूध्द पुकारलेला विद्रोह सामाजिक समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायाची मागणी करणारा आहे, या कथेची समीक्षा करतांना डॉ. सुभाष सावरकर नोंदवतात. "एकीकडे गावमुखंडाचे नेतृत्व तर दूसरीकडे हरिबा महारांचे नेतृत्व यामध्ये हरिबा हा अधिक मानवी, प्रबुध्द, विद्रोही तेवढाच समंजस ठरला आहे. त्याने ज्या अक्कल हुशारीने पावले उचलून गावकीचा सापळा उठवला दारकोंड मोकही केली, त्यावरून त्याचे मानसिक तसेच आर्थिक स्थैर्य सामर्थ्यही ध्यानात येते. त्याची धारणा विद्रोही आहे."[8] हा विद्रोह आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन साकारला गेला आहे.

अण्णाभाऊ साठेंच्या कथेत विद्रोही जाणीवा अभिव्यक्त करणाऱ्या अनेक बंडखोर स्त्री व्यक्तिरेखा आलेल्या आहेत. 'आबी', 'रक्ताचा टिळा', अशा अनेक कथांमधून अशा बंडखोर स्त्री व्यक्तिरेखा कधी पुरूषप्रधान व्यवस्थेविरध्द तर कधी कृत्रीम सामाजिक बंधनांविरूध्द विद्रोह पुकरतांना दिसतात 'रक्ताचा टिळा', या कथेतील नागू पैलवान आपल्या आवडी नावाच्या बहिणीचे एका फेफरे झालेल्या पाटलाच्याा मुलाशी लग्न लाऊन देतो. पण तिला हे लग्न अमान्य असते. आपली फसवणूक झाल्याच्या भावनेने ती पेटून उठते व आपला भाऊ, आई–वडील, नवरा आणि सासरच्या मंडळी विरूध्द विद्रोह पुकारून ती रामोशी जातीतील धनाजीसोबत सुखात संसार करते, निखारा या कथेतील फुला नावाच्या स्त्रीची एक वेगळीच शोकाकूल कहानी अण्णाभाऊंनी मांडलेली आहे. फुला ही दिसायला सुंदर असल्याने पाटलाचा गुंडया नावाचा टारगट पोरगा तिच्यावर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. एवढेच नव्हे तर फुलाच्या बापालाही अडचणीत आणण्यासाठी त्याच्या एकतारीमध्ये गांजा आणून टाकतो. चांगले वागुनही आपल्यावर खोटाच आळ घेतला म्हणून अपमानीत झालेला तिचा बाप विठोबा पंधरा दिवसातच झुरून झुरून मरतो. त्यामुळे क्रोधाग्नीने भडकलेली फुला गुंड्याच्या मळ्यात जाऊन तो ज्या घरात झोपलेला आहे. त्या घरालाच पेटवून देते आणि म्हणते की, "त्यो परत ह्या गावात जन्माला आला तर मी त्येला परत असाच जाळून राख करून मारीन"[9] अण्णाभाऊंनी उभ्या केलेल्या या बंडखोर नायिकेविषयी डॉ.

बाबुराव गुरव यांनी म्हटले आहे की, ”अण्णाभाऊंच्या आबी, फुला या नायिका मराठी वाङ्मयाच्या प्रांगणातील लढाऊ रणरागीनी आहेत. तलवारीप्रमाणे तळपणाऱ्या तेजस्वी तारका मनगटातील काकणासारखी नाजूक अब्रू काकणामध्ये बध्द असलेल्या स्वतःच्या मनगटाच्या सामर्थ्यावरच सांभाळतात. ऐवढेच नव्हे तर या त्यांच्या सौंदर्याकडे स्त्रीत्वाकडे वाकडी नजर करून पाहणाऱ्या क्रुर, पापी पुरूषांचे जीवनच उखडून टाकायला त्या मागेपूढे पाहत नाहीत.”[10] अण्णाभाऊंच्या ’आबी’ या कथेतील आबी ही सुंदर व चारित्र्यसंपन्न आहे. परंतु तिचे एका नालायक, आडदांड व चारित्र्यहीन माणसाशी लग्न होते लग्नानंतर थोड्याच दिवसात तिचा हा नवरा तुरूंगात जातो आणि आबी माहेरी येते थोड्याच दिवसात तो सूटून येतो आणि तिच्या मागे लागतो. पण स्वाभिमानी आबी परसदाराने डोंगरात जाऊन तिथे लपून बसते व आपल्या नवऱ्याला चांगलाच धडा शिकवते आबी ने आपल्या नवऱ्याच्याच विरोधात पुकारलेले बंड हे पुरूषप्रधान व्यवस्थेविरूध्द असते. तिचा विद्रोह हा वाचकाला स्त्रीचे स्वातंत्र्य व न्याय हक्काची जाणीव करून देणारा ठरतो.

अण्णाभाऊ साठेंच्या कथांमधून साकारलेल्या नायक–नायिका येथील जातीव्यवस्था, वर्ग–वर्णवाद, देवदैववाद, शासकीय प्रशासकीय यंत्रणा, ब्रिटीश राजवट, अस्पृश्य जातींतर्गत असलेली जातीयता अशा मनुष्यविघातक घटकांवर विद्रोहाचे निखारे उधळतात. यादृष्टिने त्यांच्या ’उपकाराची फेड’, ’कोकीळा’, ’सावळा,’ ’फरारी’, ’डोंगरचा राजा’, ’जिवंत काडतूस’, ’थडग्यातील हाडे’, ’पोलादी माणूस’, ’वळण’, ’भेकड’, ’मरीआईचा गाडा ’, ’बिलवरी’, ’मंजुळा’, ’अशा कितीतरी विद्रोही कथांची आवर्जून नोंद घ्यावी लागते. अण्णाभाऊंनी आपल्या या सर्वच कथांमधुन वेगवेगळ्या वृती–प्रवृत्तींचे विद्रोही स्त्रीपुरूष त्यांच्या जगण्याभोगण्यासह उभे करून मराठी वाङ्मयाचे आशयक्षेत्र विस्तारीत केले आहे. वेदना, विद्रोहाच्या उभ्या–आडव्या धाग्यांनी विणलेली अण्णाभाऊच्या व्यक्तिरेखा करूणा, मैत्री, प्रेम व नीतीमत्ता या मूल्यजाणीवांचे रंग घेऊन अविष्कृत झाल्या आहेत. या सर्वच व्यक्तिरेखांच्या अंतरंगात जीवनवादी व परिवर्तनवादी आशयतत्व कोरल्याचे दिसून येते. त्यामूळे अण्णाभाऊ साठेंची कथा मराठी कथावाङ्मयाच्या दालनात आपला स्वतंत्र मानवतावादी चेहरा घेऊन उभी आहे. या कथेने मराठी कथावाङ्मयाचे आशय क्षितीज विस्तारीत केले यात काही शंका नाही.

lanÒ lph %

1. प्रा. रा.ग. जाधव, *fuGh igkV]* श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती 1995, पृ. 90.91.
2. अण्णाभाऊ साठे, *[kGokMh]* विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती 2006, पृ.101.
3. अण्णाभाऊ साठे, कित्ता पृ. 65.
4. अण्णाभाऊ साठे, *cjck/k dtkjh]* विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती 2004, पृ. 12.
5. डॉ. सुभाष सावरकर, *tulkjLor v..kkÒkÅ lkB;* मराठी जनसाहित्य परिषद अमरावती, 2007, पृ. 37.

6. अण्णाभाऊ साठे, *cjck/k d/tkjh]* कित्ता, पृ. 23.
7. डॉ. गंगाधर पाणतावणे, *foæ¨gkp/ ik.kh i/VY¨ vkgs]* किर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती 2001, पृ. 87.
8. डॉ. सुभाष सावरकर, *tulkjLor v..kkÒkÅ lkBs]* कित्ता, पृ. 39.
9. अण्णाभाऊ साठे, *fu[kkjk]* विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती 2009, पृ.61.
10. डॉ. बाबुराव गुरव, *v..kkÒkÅ lkBs lektfopkj vkf.k lkfgR; foopu]* लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, द्वि. आ. 1999, पृ.81.